

צום הרביעי וצום החמישי

וַיְהִי בַשָּׁנָה אַרְבַּע לְדָרְיוֹשׁ הַמֶּלֶךְ הָיָה דָבָר ה' אֶל זְכַרְיָה בְּאַרְבַּעָה לַחֹדֶשׁ הַתְּשַׁעִי בְּכֶסֶלֹ: וַיִּשְׁלַח בֵּית אֵל שָׂר אֶצְרָר וְרִגְמֵס מֶלֶךְ וְאַנְשָׁיו לְחַלּוֹת אֶת פְּנֵי ה': לֵאמֹר אֶל הַכֹּהֲנִים אֲשֶׁר לְבֵית ה' צְבָאוֹת וְאֵל הַנְּבִיאִים לֵאמֹר הֲאֵבְכֶם בַּחֹדֶשׁ הַחֲמִשִּׁי הַנֶּזֶר כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי זֶה כְּמָה שָׁנִים: (זכריה ז א-ג).¹

רד"ק על הפסוק

האבכה בחודש – כי עדיין לא היו מאמינים בבניין הבית מפני האויבים שהשביתו את המלאכה כמה שנים. ועתה, אף על פי ששמעו כי היו בונים, היו קטני אמונה ולא היו רוצים לעלות מבבל, כי לא היו מאמינים שיושלם בניין הבית ויעמוד מפני הצרים אותה. ושאלו אם יצומו בתשעה באב כמו שעשו שבעים שנה.²

וַיְהִי דָבָר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: אֲמַר אֶל כָּל עַם הָאָרֶץ וְאֵל הַכֹּהֲנִים לֵאמֹר כִּי צַמְתֶּם וְסָפוּד בַּחֲמִישִׁי וּבַשְּׁבִיעִי זֶה שְׁבַעִים שָׁנָה הַצּוּם צַמְתִּי אֲנִי:³ וְכִי תֹאכְלוּ וְכִי תִשְׁתּוּ הֲלוֹא אַתֶּם הָאֲכָלִים וְאַתֶּם הַשְּׂתִים: הֲלוֹא אֶת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר קָרָא ה' בְּיַד הַנְּבִיאִים הָרִאשׁוֹנִים בְּהִיּוֹת יְרוּשָׁלַם יִשְׁבֵּת וְשָׁלוֹה וְעָרִיָה סְבִיבֵתֶיהָ וְהַגָּב וְהַשְּׁפֵלָה יִשָּׁב: ... כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת לֵאמֹר מִשְׁפַּט אֲמַת שְׁפָטוּ וְחֶסֶד וְרַחֲמִים עֲשׂוּ אִישׁ אֶת אַחִיו: (זכריה ז ד-ט).⁴

הַכֶּזֶה יִהְיֶה צוּם אֲבַחְרֵהוּ יוֹם עֲנוֹת אֲדָם נַפְשׁוֹ הִלְכָךְ כְּאֲגֻמָן רֵאשׁוֹ וְשָׁק וְאֶפְרַיִם יִצִיעַ הַלְזָה תִקְרָא צוּם וְיוֹם רָצוֹן לָה': הֲלוֹא זֶה צוּם אֲבַחְרֵהוּ פֶתַח חֲרָצְבוֹת רָשָׁע הַתֵּר אֲגֻדּוֹת מוֹטָה וְשָׁלַח רְצוּצִים חֲפָשִׁים וְכָל מוֹטָה תִנְתַּקוּ: הֲלוֹא פֶרֶס לָרַעַב לַחֲמֵךְ וְעֵנִיִּים מְרוּדִים תְּבִיאָ בֵּית כִּי תִרְאֶה עֶרֶם וְכִסִּיתוּ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם: (ישעיהו נח ה-ז).⁵

¹ יהודי בבל (פרס) שולחים לארץ ישראל, בתחילת ימי שיבת ציון, שאלה אם לאור המצב החדש שנוצר: חזרת חלק מהעם לארץ, חידוש ההתיישבות בה, והתחלת בניין בית המקדש השני גם אם צנועה למדי, יש להמשיך לקיים את אבלי תשעה באב, הוא "החודש החמישי", שעל פי עדות הפסוק כבר נהג מספר שנים (מאז חורבן בית ראשון, "שבעים שנה"). השאלה מתמקדת בתשעה באב אולי משום שאר הצומות לא נהגו אז, או שלגביהם לא הייתה שאלה שבטלו. פירוש מצודת דוד אמנם מבהיר: "והוא הדין כל ארבע צומות ואחוז החמור שבכולן", אבל גם ממנו ניתן להבין שהעיקר הוא צום תשעה באב ונטייתם הייתה לחשוב שצום זה בטל אחרי שיבת ציון וחידוש בנין בית המקדש (ומה שיפסוק הנביא לגבי ט' באב יחול ממילא על שאר הצומות, עם או בלי קל וחומר). ויש לשים לב לתאריך שנוקט הנביא זכריה: שנת ארבע למלך הפרסי דריוש (הראשון), היינו שנת 518 לפנה"ס (דריוש עלה לשלטון בשנת 522 לפנה"ס). בית שני החל להיבנות בשנה השנית לדריוש, היינו 520 לפנה"ס, כנזכר בספר חגי פרקים א ו-ב, ונחנך בשנת 516 לפנה"ס. התאריך בו נוקט זכריה כאן הוא בדיוק אמצע בניית הבית! ותודה לפרופ' נח חכם על מידע חשוב זה.

² ראה בדומה פירוש מצודת דוד: "האבכה ... כאשר עשיתי זה הרבה שנים מזמן החורבן, וכאומר: הואיל ונבנה המקדש אם יש מקום להתאבל עוד, כי בניין המקדש הוא היה קטן בעיניהם על כי היו עדיין משועבדים לפרס". יהודי בבל לא כל כך בוטחים ומאמינים בהצלחת שיבת ציון ובניין הבית, הם אינם עולים ומשתתפים במפעל, ומודעים לשלטונה של פרס שברצונה נותנת רישיון לבניין הבית וברצונה עוצרת, כפי שאכן קרה. ולמרות כל זאת הם שולחים לכהנים, לנביאים (ולראשוני אנשי הכנסת הגדולה) שבארץ ישראל את השאלה אם לצום בשעה באב אם לא! ומה עם בני ארץ ישראל עצמם? מדוע הם אינם מעלים את השאלה הזו? האם להם שחיו בתוך המאורעות היה פשיטא שהצום כבר לא תקף, או אדרבא, שעדיין תקף עד שלא תחזור תפארת ישראל לקדמותה?

³ להלן ירחיב הנביא לכל ארבעה הצומות. אבל כאן, "בחמישי ובשביעי" - צום גדליה, הוא "החודש השביעי" מצוי כאן במעמד מיוחד לצד תשעה באב ולא בכדי! ראה ירמיהו פרקים מ-מג! רצח גדליהו קטע את פתיל התקווה שהחזרה בבית שני לא תתחיל מאפס.

⁴ תשובתו הארוכה והעקיפה של הנביא זכריה לשאלה הנ"ל משתרעת לאורך יתרת פרק ז ונמשכת עמוק לתוך פרק ח, וראויים הדברים להיקרא במקור שם. שים לב שהוא אינו עונה לבני בבל, אלא לשבי ציון שביהודה! מה עם תשובה לבני בבל? נגיע אולי לכך בהמשך הדברים. תחילתו וסוף דבריו של הנביא הם שלא הצום עיקר, אלא עשיית המשפט, האמת והשלום בתוכם. חסרון כל אלה, אומר הנביא הוא שהביא לחורבן בית ראשון. ולפי שמיאנו אנשי בית ראשון להקשיב, נתנו כתף סוררת, נתנו לבס כשמיר והכבידו אזניהם משמוע (שם בהמשך), אירע החורבן. (מדובר באבות אבותיהם של שבי ציון, בסך הכל עברו שבעים שנה ואולי פחות, מאז החורבן. ראה עזרא ג יא-ג שבעת ייסוד בית שני נכחו אנשים מבית ראשון והם בכו ושמחו כאחד.

⁵ סטינו לרגע לבית ראשון כפי שייצענו זכריה. אל דברי הנביא ישעיהו שאנו קוראים בהפטרות שחרית יום כיפור. צום יום כיפור נמצא כמובן מחוץ לרשימה של הנביא זכריה ומחוץ לנושא שלנו, מסיבות ברורות - זה יום הצום היחידי שנקבע בתורה ולא בשל אבלי. הבחירה בפרק זה מישעיהו מעידה על כך שגם לגבי יום כיפור, לא הצום והעינוי הם העיקר, גם לא ההכנעה וההכאה על חטא האישית, גם לא הבאת קרבנות לבית המקדש והסתגרות לתפילה במקדש-מעט, אלא החשיבה על הזולת, העזרה לאחר, תיקון החברה, הערבות ההדדית. אולי לדברים האלה מתכוון זכריה כשהוא מזכיר את חטאי בית ראשון שגרמו לחורבן (ויש עוד קטעים רבים כאלה בנביאים הראשונים), במעין קל וחומר מדברי תורה לדברי חכמים: אם בצום התורה החמור שאיננו פרי קורות העיתים אלא קבוע ומוסד במעגל השנה, כך; קל וחומר בצומות שכל סיבתם היא עשיית העוול והשחיתות החברתית. זכריה סוגר את המעגל שפתח בו ישעיהו. אל תצומו, תהפכו את ימי הצום לימי ששון ושמחה ולמועדים טובים של אהבת השלום והאמת (גם יום הכיפורים הוא יום טוב, ראה משנה תענית ד ח). באופן זה לא תחזרו על שגיאות בית ראשון ולא תגלו שוב. נחזור לזכריה.

כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת צוֹם הַרְבִּיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֶשְׂרִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוָה לְשָׁשׁוֹן וּלְשִׂמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֶמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ: (זכריה ח ט).

פירוש מצודות, זכריה ח יט

יהיה לבית יהודה – בזמן הגאולה העתידה יהיו הימים האלה לששון וכו', כלפי שהיו מצטערים בימים האלה בזמן הגולה.⁷

אברבנאל זכריה פרק ז

ואין ספק שהשאלה הזאת היתה מחלישה ידי עושי בית ה' בבנין ביתו ...⁸. ולכן בא דבור השם לנביא וצוהו: "אמור אל כל עם הארץ ואל הכהנים". כלומר, אל תחוש להשיב דברי שלום ואמת אל הבאים מבבל. כי אחרי שלא רצו לעלותם לירושלם והם ממעטים בכבוד הפקידה, מה להם לשאול בענייני הבית דבר? יעשו כטוב בעיניהם בארצותם לגוייהם.⁹

אבל אל כל עם הארץ ואל הכהנים אשר בירושלם השומעים את דבריהם אמור אליהם כדי שלא יסתפקו בזה שהשואלים האלה טעו בשאלתם ... במה שהבדילו בין הצום החמישי לשאר הצומות ... לפי שהחיוב אשר להם בהספד בחמישי מפני הרג עדת ה' וגלותם מארצם, אותו יש להם גם כן בצום השביעי שנהרג בו גדליה בן אחיקם וכל דלת העם שנשאר בארץ נהרגו וגלו ממנה. ושתי הרעות האלה ממין אחד היו ... הנה בחודש השביעי שהיתה הריגה וגלות אם רב ואם מעט אין ספק שדינו כדין החמישי בענין קיום שניהם או ביטול שניהם וזהו אומר: "כי צמתם וספוד בחמישי ובשביעי".¹⁰

מגילת תענית - הסכוליון¹¹

בתלתא תשרי בטילת אדכרתא מן שטריא.¹² מפני שגזרה מלכות יון הרשעה שמד על ישראל ואמרו להם: כפרו במלכות שמים ואמרו: אין לנו חלק באלוהי ישראל,¹³ ולא היו מזכירין שם שמים בפייהם.¹⁴ וכשתקפה יד בית חשמונאי התקינו שיהו כותבין שם שמים בשטרות. וכך היו כותבין: בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול דהוא כהן

⁶ אז מה בסוף תשובתו של הנביא זכריה? האם הוא מדבר אל זמנו ממש, למועד השלמת בנין הבית (ראה הערה 1 לעיל בחשבון ההיסטורי), או לעתיד לבוא כשיתחזק ויתרחב 'מפעל הבית השני' במובנו הרחב (בעזרת יהודי בבל היושבים על הגדר ...)? האם הוא אומר להם כיצד לנהוג או שמשאיר זאת לשיקולם והבנתם? זאת ועוד, כפי שכבר הערנו, פתח המקרא בשאלה שבאה מבבל וסיים הנביא בתשובתו אל שבי ציון שבזמנו ובמקומו, "בית יהודה". אם כך, מה התשובה לאנשי בבל? מה שיעשו אנשי ארץ ישראל? או אדרבא, כל עוד הם בגלות ולא עולים לארץ שימשיכו בצומות? ויש עוד לשים לב שבעוד שהשאלה התמקדה בצום החמישי הוא תשעה באב, תשובת הנביא מכסה את ארבעה הצומות שאת פירוטם נראה להלן. לכאורה, יש בזה סיוע לפירוש מצודות שלכתחילה השאלה הייתה על כל ארבעה הצומות (ראה הערה 1 לעיל), אך אפשר שהנביא זכריה הוא שמרחיב בתשובתו את תכולת ותחולת הנושא לכל ארבעה הצומות לטוב או למוטב, לימים טובים או לצומות ותעניות. כך או כך, שים לב שאין לתשעה באב, בתשובת זכריה זו, מעמד שונה משאר הצומות. ("צום רביעי" הוא יז' בתמוז, "צום העשירי" הוא עשרה בטבת).

⁷ שלוש שיטות מצאנו (יש מן הסתם יותר) בפירוש דברי זכריה על הצומות שיהפכו לימי שמחה וששון. פירוש מצודות דוחה את הכל "לגאולה העתידה", ואין לנו אלא לתמוה איזו נחמה יש בכך לשבי ציון? אברבנאל ומלבי"ם מתנים את ימי הששון בעשיית המשפט האמת והשלום: "כי הנה כאשר תטיבו דרכיכם לא תצטרכו לא לצום ולא למספד ... אבל זה כולו יהיה בתנאי שהאמת והשלום תאבה" (לשון אברבנאל). ופירוש מלבי"ם: "שהכל תלוי במעשיהם אם ישו בו בתשובה". שיטה שלישית שמצאנו ברש"י, אגב הדיון בקשר של הצומות עם מגילת תענית (להלן ראש השנה יח ע"ב) היא שמרגע שנבנה הבית חדלו הצומות והפכו לימים טובים: "דתלינהו בבנין - דעל ידי החורבן הוקבעו לצום, ועל ידי הבנין הוקבעו ליום טוב". ראה פירושו בגמרא ראש השנה יח ע"ב וניתוח הפסוקים בפשטות שהצומות פסקו עם השלמת בנין בית המקדש, כולל תשעה באב (מה שסבורים גם פרשנים נוספים וחוקרים רבים בימינו. ראה פירוש רבינו יהונתן מלוגיל בהערה 23 להלן).

⁸ עצם שאלת אנשי בבל, בעוד אנשי שיבת ציון נאבקים בקימום היישוב בארץ והמקדש, היא הרפיית ידי העושים במלאכה.
⁹ איזה כעס וגט פיטורין לאנשי בבל! נראה שאברבנאל שחש על בשרו את גירוש ספרד רואה בכישלון בית שני את סיבת הגלות הארוכה והמתמשכת. בכישלון זה יש לאנשי בבל שישבו על הגדר, לא עלו אבל שלחו שאלות לארץ ישראל, חלק נכבד. לנושא זה הקדשנו דף מיוחד בשם [עליית בית שני](#) בשיר השירים, שבת המועד פסח.

¹⁰ לא בכדי מרחיב הנביא את תשובתו (בשלב הראשון) לצום החמישי והשביעי, למרות שהשאלה הייתה רק על הצום החמישי. לשיטת אברבנאל, צום גדליה הוא 'המסמר האחרון' בארון החורבן של בית ראשון שיכלה להיות לו שארית ופליטה, גם אחרי גלויות יהויכין וצדקיהו ואז בבית שני לא היו צריכים להתחיל מאפס. אלא שקמו אנשים רשעים ופתחו במלחמת אחים אחרי כל החורבן והרגו את גדליהו. ראה ירמיהו פרקים מ-מג. ועוד ניגע במקצת בצום השביעי, הוא צום גדליהו, להלן.

¹¹ פתחנו במקור אולי היחיד מתקופת בית שני עצמו. [מגילת תענית](#) עוסקת בימים בהם אין להתענות מפני אירועים טובים שקרו בהם לישראל בבית שני. ראה ספרה של [וד נעם, מגילת תענית, הנוסחים, פשרם, תולדותם](#).

¹² תרגום: בשלושה באדר בטלו האזכרות מהשטרות.

¹³ ראה בראשית רבה ב ד: "וחושך על פני תהום - זה גלות יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן שהיתה אומרת להם, כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל". וכבר הצענו בעבר שכתובה על קרן השור היא עניין של פרסום בפומבי כמו סטיקרים על מכוניות בימינו.

¹⁴ השווה עם רות רבה ד ו שבעי ובית דינו התקינו לשאול שלום בשם. ראה בדברינו [עת לעשות לה' הפרו תורתך](#).

לאל עליון, וכששמעו חכמים בדבר אמרו וכי מזכירין שם שמים בשטרות, למחר זה פורע את חובו וקורע את שטרו ונמצא שם שמים מוטל באשפה, ובטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב.¹⁵

מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

תניא, אמר רבי שמעון: ¹⁶ ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש, ואני אין דורש כמותו. צום הרביעי - זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, שנאמר: "בַּחֲדָשׁ הַרְבִּיעִי בְּתַשְׁעָה לַחֲדָשׁ וַיִּחְזַק הַרְעָב בְּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לְעַם הָאָרֶץ: וַתִּבְקַע הָעִיר וְכוּ" (ירמיהו נב ו-ז). ואמאי קרי ליה רביעי? - רביעי לחדשים.¹⁷ צום החמישי - זה תשעה באב, שבו נשרף בית אלהינו. ואמאי קרי ליה חמישי? - חמישי לחדשים. צום השביעי - זה שלשה בתשרי, שבו נהרג גדליה בן אחיקם.¹⁸ ומי הרגו? - ישמעאל בן נתניה הרגו, ללמדך ששקולה מיתתן של צדיקים כשריפת בית אלהינו. ואמאי קרי ליה שביעי? - שביעי לחדשים. צום העשירי - זה עשרה בטבת, שבו סמך מלך בבל על ירושלים, שנאמר: "וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית בַּחֲדָשׁ הָעֲשִׂירִי בְּעֶשְׂרֵי לַחֲדָשׁ לֵאמֹר: בֶּן אָדָם כְּתוּב כְּתָב לָךְ אֶת שֵׁם הַיּוֹם אֶת עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה סִמְךָ מִלֶּךְ בְּבָל אֶל יְרוּשָׁלַם בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה" (יחזקאל כד א-ב). ואמאי קרי ליה עשירי? - עשירי לחדשים. והלא היה ראוי זה לכתוב ראשון.¹⁹ ולמה נכתב כאן? - כדי להסדיר חדשים כתיקנן.²⁰

ואני איני אומר כן, אלא: צום העשירי - זה חמשה בטבת שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר, שנאמר: "וַיְהִי בְּשִׁטֵי עֶשְׂרֵה שָׁנָה בְּעֶשְׂרֵי בְּחַמְשָׁה לַחֲדָשׁ לְגִלְוַתְנֹו בָּא אֵלַי הַפְּלִיט מִירוּשָׁלַם לֵאמֹר הִכְתָּה הָעִיר" (יחזקאל לג כא), ועשו יום שמועה כיום שריפה. ונראין דברי מדבריו, שאני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, והוא אומר על ראשון אחרון, ועל אחרון ראשון. אלא שהוא מונה לסדר חדשים, ואני מונה לסדר פורעניות.²¹

¹⁵ מכל הצומות, יש לנו עדות ממגילת תענית (שהיא מקור תנאי קדום למשנה ומתקופת הבית) שג' בתשרי הוא יום צום העשירי, אכן הפך בבית שני ליום שמחה, לפחות ליום שאסור להתענות או לספוד בו, משום שביום זה ביטלו חכמים את המנהג לכתוב שם שמים בשטרות - מנהג שקבעו אותו החשמונאים כתגובת נגד לחילול שם שמים שגזרו היוונים. אפשר שצום גדליה הוא מקרה מיוחד, משום שרצח גדליה אירע למעשה בא' בתשרי (ירמיהו מא, מלכים ב כה) ונדחה מפני ראש השנה לג' בחודש. מאידך ראינו שהוא צום חמור הקשור לתשעה באב. בכל מקרה, לפנינו מעין קיום של נבואת זכריה וראייה שתוקף הצומות לא היה חזק עד כדי כך שאי אפשר לבטלם. גברה השמחה בזמנה על האבל ההיסטורי. בה בעת ראינו שיש הטוענים שכל הצומות בטלו מרגע שהוקם בית המקדש השני ולא נהגו כל עוד עמד על מכונו, כולל תשעה באב (כפי שסבורים גם חלק ניכר מהחוקרים בימינו), ואם כן, אין במקור זה חידוש גדול. ולהלן נראה עוד את הקשר בין מגילת תענית ונבואת זכריה על הצומות, וגם את המעמד המיוחד של צום גדליה שנזכר לעיל בפסוקים.

¹⁶ "תניא" זו היא מדרש ספרי דברים פרשת ואתחנן פ'סקא לא שמובא כאן בנוסח קרוב למקור. מקור תנאי נוסף הוא תוספתא סוטה ו י שמסביר גם הוא את ארבעה הצומות של זכריה. יש פער של מאות שנים בין דברי זכריה בתחילת ימי בית שני ובין מקורות אלה שמתוארכים לאחר חורבן הבית, מרד בר-כוכבא ונפילת ביתר. האם באים התנאים רק לפרש את דברי זכריה ולפרט את ארבעה הצומות, או שמא יש כאן עניין להלכה וחידוש (תיקון) הצומות לאחר החורבן?

¹⁷ מה שחשוב כאן הוא פענוח החודשים ולא דווקא התאריך המדויק בחודש. ראה גמרא תענית כח ע"ב שדנה בפרוטרוט במאורעות שבעה עשר בתמוז ושואלת מהפסוק בירמיהו שם מצוין ט' בתמוז כיום שבו הובקעה חומת ירושלים ומסבירה שזה (ט' בתמוז) הוא בבית ראשון, והמסורת של יז בתמוז יסודה בהבקעת העיר בבית שני. נראה גם שמשום שבי"ז בתמוז אירעו מאורעות נוספים (משנה תענית ד ו), נכנס הכל לתאריך אחד על מנת לא להרבות בצומות ולאחד את מאורעות בית ראשון ובית שני כפי שקורה גם בתשעה באב עצמו, שיש הבדל בין יום החורבן של בית ראשון שהיה בז' באב ובית שני ושניהם אוחדו לתאריך אחד. יז בתמוז ותשעה באב גם תלויים זה בזה, לאור המסורת ש"כ"א ימים מפרידים ביניהם כמו הנצת השקד (ירושלמי תענית פרק ד הלכה ה). ואנו לא ניכנס לחשבונות אלה ונתמקד בצומות עצמם: צום הרביעי, החמישי, השביעי והעשירי.

¹⁸ ראה מלכים ב כה: "וַיְהִי בַחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמַעְאֵל בֶּן נַתְנִיָּה בֶּן אֶלְיָשָׁמַע מִזְרַע הַמְּלוּכָה וַיִּעֲשֶׂה אֲנָשִׁים אֲתוֹ וַיִּכּוּ אֶת גְּדַלְיָהוּ וַיָּמָת וְאֶת הַיְהוּדִים וְאֶת הַכְּשָׁדִים אֲשֶׁר הָיוּ אֲתוֹ בַּמִּצְפָּה". ולא נזכר שם היום המדויק בחודש. ומי היכה את גדליהו? אנשים מזרע בית דוד!

¹⁹ שזה סדר המאורעות. בחודש טבת החל המצור על ירושלים והסתיים בחורבן בתשעה באב.

²⁰ שזכריה מונה את הצומות לפי סדר החודשים בשנה, כאשר מתחילים מניסן (ראש חודשים) ואילך.

²¹ צום העשירי עפ"י רבי שמעון בר יוחאי הוא חמישה בטבת, חמישה חודשים לאחר תשעה באב, כאשר הגיעה הבשורה הקשה לגולי בבל. בשיטה זו צום העשירי איננו לציון תחילת המצור על ירושלים אלא על הגעת הבשורה לבל ולפיכך סדר הצומות הנזכר בזכריה מתאים הן לסדר החודשים והן לסדר הפורענות. לפי שיטת רבי עקיבא צריך לומר "לסדר החודשים" הגם שאינו מתאים לסדר האירועים הכרונולוגי. ראה מקבילה בירושלמי תענית פרק ד הלכה ה, שם נזכרים גם כל המאורעות האחרים בצום הרביעי וצום החמישי, והסיום שם, במעין פשרה בין שיטת רבי שמעון בר יוחאי ושיטת רבי עקיבא: "אלא שביהודה מתענין על המעשה ובגליות על השמועה". הפער בין דברי זכריה ומקורות תנאיים אלה הוא לא רק פער של מאות שנים, כאמור, אלא גם פער רגשי-לאומי ניכר. שם, נטוות התקוות הגדולות של שיבת ציון (חגי ב ט: "גְּדוּל יְהוָה כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרִאשׁוֹן אֲמַר ה' צְבָאוֹת וּבְמִקוֹם הַזֶּה אֶתֵּן שְׁלוֹם נְאֻם ה' צְבָאוֹת. וּבְזַכְרִיהָ ד': "מִי אֲתָה הַר הַגְּדוֹל לְפָנַי זָרְבָבֶל לְמִישֵׁר וְהוֹצִיא אֶת הָאֲבָן הָרִאשׁוֹה תְּשִׂאוֹת חֵן חֵן לָהּ"), ואילו כאן, החלום שנגזר, חורבן בית שני, נפילת ביתר (ר' עקיבא שתמך בבר כוכבא!), וכדברי בעל תהלים עד ט: "אוֹתִיתִינוּ לֹא רָאִינוּ אֵין עוֹד נְבִיא וְלֹא אֶתְנֹו יָדַע עַד מָה". כאן חוזר וניעור הפסוק בזכריה ומן הסתם לא רק כדין פרשני של הפסוקים בזכריה, אלא כדין הלכתי שלא זכינו לימי ששון ושמחה (או זכינו רק כל עוד עמד הבית) ויש לחדש את הצומות האלה.

מסכת ראש השנה דף יח עמוד א²²

משנה. על ששה חדשים השלוחין יוצאין: על ניסן מפני הפסח, על אב מפני התענית, על אלול מפני ראש השנה, על תשרי מפני תקנת המועדות, על כסליו מפני חנוכה, ועל אדר מפני הפורים. וכשהיה בית המקדש קיים - יוצאין אף על אייר מפני פסח קטן.²³

גמרא. וליפקו נמי אתמוז וטבת,²⁴ דאמר רב חנא בר ביזנא אמר רב שמעון חסידא:²⁵ מאי דכתיב: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה". קרי להו צום, וקרי להו ששון ושמחה, בזמן שיש שלום - יהיו לששון ולשמחה, אין שלום - צום.²⁶

אמר רב פפא: הכי קאמר: בזמן שיש שלום - יהיו לששון ולשמחה, יש שמד²⁷ - צום, אין שמד ואין שלום, רצו - מתעניין, רצו - אין מתעניין.²⁸

אי הכי, תשעה באב נמי! - אמר רב פפא: שאני תשעה באב, הואיל והוכפלו בו צרות. דאמר מר: בתשעה באב חרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר.²⁹

רש"י מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

שיש שלום - שאין יד הגויים תקיפה על ישראל.³⁰

²² גם כאן, המקורות הם לאחר החורבן (כמעט כל המקורות שלנו הם לאחר החורבן), אבל בהבדל של שנים רבות ביניהם. נביא תחילה משנה ארץ-ישראלית שלאחר החורבן ולאחריה דיון בתלמוד הבבלי שהוא מתקופה מאוחרת בהרבה. יש כאן עירוב של מקור תנאי ואמוראי, ארץ ישראל ובבל, אך למרות ערבוב זה בחרנו להביאם כסדר שבתלמוד (הבבלי יש לציין).

²³ אלה השליחים שיצאו להודיע לקהילות ישראל בארץ ובחוצה לארץ אימתי חל ראש חודש (האם החודש שעבר היה של 29 יום או של 30), על מנת שידעו לציין את מועדי החודש בזמנם. מדובר בתקופה בה עדיין קדשו את החודש עפ"י הראייה וכבר פסקו להשיא משואות בגלל הכותים שקלקלו (ראש השנה פרק ב משנה ב). מקרה מיוחד אגב הוא חודש תשרי משום שחל בראש חודש ואי אפשר להודיע עליו (חוץ מירושלים) ולכן נהגו כרוב שנים שאלול הוא חודש חסר ולמחרת החג יצאו השלוחים על מנת להודיע על שאר מועדי החודש. לעניינינו, המשנה מתייחסת הן לתקופה שלפני החורבן והן שלאחריה כאשר כל ההבדל הוא חודש אייר - פסח שני. ברור מהמשנה שלא יצאו על חודשים טבת ותמוז בהם חלים צום הרביעי וצום העשירי ועל כך בדיוק תשאל הגמרא להלן. והדברים אולי מתחברים עם דברי הנביא לעיל: "כי צממם וספוד בחמישי ובשביעי", על ייחודיות צום גדליה שהוא המשך של תשעה באב. ראה פירוש אברבנאל לעיל והערה 3 על דברי הנביא עצמו. ועל תשעה באב בזמן בית שני ראה דבריו הברורים של רבינו יהונתן מלוניל על ה"ר"ף מסכת ראש השנה, בפירושו למשנה זו: "והאי 'אף' לאו אכולהו ששה קאי, דהא על אב לא היו שלוחין יוצאין, אף על פי שחרב בית המקדש הראשון בו, דהא כיון שיש שלום יהיו לששון ולשמחה".

²⁴ ויצאו השליחים גם על חודשים תמוז וטבת!

²⁵ רב חנא בר ביזנא: אמורא, דור 3, בבל פומבדיתא ונהרדעא. רב שמעון חסידא: אמורא, דור 2, ארץ ישראל.

²⁶ עד כאן שאלת הגמרא: למה לא יוצאים שלוחים גם על חודשים תמוז וטבת? הפירוש שנותן רב חנא בר ביזנא בשם רב שמעון חסידא לפסוק מזכריה הוא חלק מהשאלה. כיוון שקיום צומות אלה, יז בתמוז ועשרה בטבת לא נעלם, הוא קיים בכל המקומות בהם אין שלום (בארץ ובחו"ל), יש להודיע גם על מועד ראש חודש תמוז וטבת וקהילות שאין בהם שלום, ידעו מתי לצום. ככה נראה מפירוש רש"י שמזכה שלום עם קיום בית המקדש (ובזמן המשנה והתלמוד כבר לא היה קיים בית המקדש) וככה עולה גם מפירוש שטיינזלץ ושוטנשטיין. אבל שטיינזלץ בעיונים מביא מפרשים שרואים בדברי רב חנא בר ביזנא, ביחד עם דברי רב פפא, את התשובה לשאלת הגמרא, כפי שעולה בהמשך גם מהתשובה של רב פפא. כך או כך, רב שמעון חסידא הוא שמחדש שנבואת זכריה תלויה בזמן ובמצב: יש שלום או אין שלום, והיא תקפה, לפחות חלקית, גם אחרי החורבן! מרבית הפרשנים קישרו את "יש שלום" כאן לקיום בית המקדש ואם כך, יש כאן סיוע רב לדעה שהנביא זכריה דיבר למקומו ולזמנו ומרגע שהוקם בית שני וכל השנים שמד על תילו (כולל בנין הורדוס?) לא היו צמים את ארבעת הצומות להוציא אולי תשעה באב. ראה הערות 1 ו-6 לעיל.

²⁷ בנוסחים אחרים: גזירת המלכות במקום "שמד".

²⁸ תשובת רב פפא היא שאת דברי זכריה יש לפרש על שלושה מצבים: שלום (שנראה להלן מה הגדרתו) שאז אין מתענים בצומות אלה ואדרבא, הם ימי שמחה וששון ("ליאסר בהספד ותענית", רש"י שם); שמד או גזירות מלכות שאז הם ימי צום ותענית; ומצב ביניים שאין שלום (אין בית מקדש) אבל גם אין שמד - "אין צרות מיוחדות אך לא הגיעה נחמת ישראל" (שטיינזלץ) - אזי תלוי הדבר ברצון הקהל והצומות של "ז בתמוז ועשרה בטבת, ובמשנתם גם צום גדליה, הם רשות (תענית יחיד) ולא חובה (תענית ציבור) ולפיכך לא מטריחים את השליחים לצאת על חודשים אלה (תשרי הוא מקרה מיוחד כפי שהעירו לעיל). יש כאן אגב מצב 'הפוך' בין היכולת להוציא שליחים ולהודיע לתפוצות ובין הצורך לעשות זאת. ועל"פ למדנו מדיון זה שמתקיים הרבה אחרי חורבן הבית, שנבואת זכריה שלאורה בטלה עם החורבן (או שטרם הגיעה לפי השיטות שנאמרה "לעתיד לבוא") קיימת ועומדת. הגם שנאמרה בתחילת בית שני בעת שגאו התקוות לחידוש הממלכה ועבודת ה' בארץ, עדיין היא בתוקף, לפחות חלקית, גם אחרי החורבן. איזו גבורת נפש ואופטימיות מובעים כאן! (של האמוראים בבבל יש לדייק, לא מצאנו מקבילה לסוגיה זו בירושלמי, ראה להלן דברי שולמית אליצור על ההבדל בנושא ההקפדה על הצומות בין בני ארץ ישראל ובני בבל).

²⁹ אם כך, שואלת הגמרא, לא נצום גם בתשעה באב בזמנים בהם יש שלום, או יהיה הדבר תלוי במנהג המקום בימים שבהם אין שלום אבל גם אין שמד וגזירות על עם ישראל, ולא יצאו שליחים על חודש אב! התשובה היא שתשעה באב הוא יום שהוכפלו בו צרות: אין חורבן בית ראשון וגם בית שני (אם כי לא בדיוק באותו היום, ראה תענית כט ע"א), גם נלכדה ביתר וגם נחרשה ירושלים. ראה פירוש תוספות בגמרא שם ושואל שהרי גם ב"ז בתמוז "הוכפלו בו צרות": "שנשתברו הלוחות ובטל התמיד והובקעה העיר ושרף אפוסטומוס את התורה והעמיד צלם בהיכל" (לשון הירושלמי) ומתוך שבתשעה באב זו אותה צרה, חורבן המקדש שרב בשנית. כאן נראה להזכיר את דברי שמואל בגמרא תענית יא ב ופסחים נד ע"ב: "אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד".

³⁰ שאלה מרכזית, הנוגעת עד ימינו, היא: מה הכוונה במילים "יש שלום" (וממילא גם מהו "אין שלום"). פרשנים ובעלי תריסין רבים מפרשים שהכוונה כאשר בית המקדש עומד על תילו. כך הבנו ברש"י עצמו בפסקה קודמת (הערה 26, ובגמרא ראש השנה יח שהבאנו בהערה 7), וכך מצאנו גם בפירוש רבנו חננאל (מובא להלן בהערה 35), רמב"ן (תורת האדם שער האבל), טור אורח חיים סימן תקנ ועוד. אבל כאן אומר רש"י ששלום הוא כאשר אין יד הגויים תקיפה על ישראל. שזו לכאורה דרישה פחות נוקשה. רשב"א

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת מגילה פרק א הלכה א

דרבי הוה מפרסם עצמו שני ימים בשנה רוחץ בייז בתמוז ונוטע נטיעות בפורים.³¹

מסכת מגילה דף ה עמוד א

אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא: רבי נטע נטיעה בפורים, ורוחץ בקרונה של צפורי בשבעה עשר בתמוז, ובקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו. אמר לפניו רבי אבא בר זבדא: רבי, לא כך היה מעשה. אלא: תשעה באב שחל להיות בשבת הוה, ודחינוהו לאחר השבת, ואמר רבי: הואיל ונדחה - ידחה, ולא הודו חכמים. קרי עליה: "טובים השנים מן האחד".³²

מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

איתמר, רב ורבי חנינא אמרי: בטלה מגילת תענית, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי: לא בטלה מגילת תענית. רב ורבי חנינא אמרי: בטלה מגילת תענית, הכי קאמר: בזמן שיש שלום - יהיו לששון ולשמחה, אין שלום - צום. והנך נמי כי הני. רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי: לא בטלה מגילת תענית, הני הוא דתלינהו רחמנא בבנין בית המקדש, אבל הנך - כדקיימי קיימי.³³

תשובות רב נטרונאי גאון - ברודי (אופק) אורח חיים סימן קענ"ד³⁴

וששאלתם מקום שמתענין בצום הרביעי ובצום החמישי ובצום השביעי ובצום העשירי, במה קורין במנחה. כך מנהג בישיבה ולפני נשיא, כשיושבין לפניו ראשי ישיבות וחכמי שתי ישיבות, בתעניות שלאחר שבת של רגל, וכן בכל תעניות, בין קבועין בין שגוזרין בית דין.³⁵

על הדף כאן אומר: "בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. פירוש: בזמן שיש שלום שישראל שרויין על אדמתן". וריטב"א על הדף (מובא בהרחבה להלן) קובע: "בזמן שיש שלום כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים יהיו לששון ולשמחה". צריך את שני התנאים. ואנו מציעים 'שלום פנימי' בתוך עם ישראל, כמו שהנביא עצמו אומר: "והאמת והשלום אהבו" (הערה 4 לעיל). אם יהיו שלום ואחדות ואהבת ישראל ביניכם, יהיו הצומות לימי ששון ושמחה.

³¹ זו עדות על מעשי רבי יהודה הנשיא ב"ז בתמוז לפחות עבור עצמו, אבל לא נראה מן הדברים שהתנגדו למעשיו. אגב, הרי אין במשנה איסור על רחיצה ב"ז בתמוז, ולפי הפרשנות נראה שהדגש פה הוא על כך שהוא רחץ בפומבי.

³² היינו שרבי אלעזר מודה לרבי אבא בר זבדא שהעמידו על טעותו - טוב ללמוד בשניים (בחברותא). במקור בבלי זה, רבי יהודה הנשיא רצה לבטל את תשעה באב בכלל, או רק כאשר חל בשבת ונדחה ליום ראשון; וכך מסתבר, שכן הוא חי לאחר החורבן השני, ואין סיבה שירצה לבטלו לגמרי. אך דעתו לא התקבלה. מקור זה מצביע על ההבדלים בין בבל לארץ ישראל לעניין הצומות, כפי שהרחיבה לדון **שולמית אליצור, בספרה 'למה צמנו? מאגנס 2006**. שם היא אומרת, בין השאר: "בני ארץ ישראל הקפידו להתענות בצומות הקבועים הקדומים (שבעה עשר בתמוז, צום גדליה ועשרה בטבת, ואין צורך לומר שגם בתשעה באב). הדבר עולה בבירור מקיומן של קרובות מיוחדות לימות הצום שנכתבו על פי מנהג בני ארץ ישראל, וכן מפירוט סדרי התפילה לימי התעניות הללו בסידורים ארץ ישראלים שעלו מן הגניזה", ובהמשך דבריה שם: "בניגוד לבני ארץ ישראל... [ש]באופן כללי הקפידו על הצומות הקבועים... עולות מן המקורות שוב ושוב עדויות המלמדות שבני בבל מיעטו מאד בתעניות... אפילו על הצומות הקדומים, שפשטו לכאורה בכל ישראל" (עמ' 230, 233). גישתם של בני בבל עולה גם מהפסוקים בזכריה לעיל.

³³ חזרנו לקשר בין מגילת תענית ונבואת זכריה, בפרט לאור דרשתם של האמוראים לעיל שדברי זכריה מותנים במצב: יש שלום, או אין שלום ולפי רב פפא יש שלושה מצבים. העיסוק כאן הוא בשאלה אם כאשר חרב המקדש בטלה מגילת תענית או לא. רב ורבי חנינא סבורים שבטלה המגילה, כי רק בזמן שיש 'שלום', היינו בית המקדש קיים וימי ארבעה הצומות היו 'לששון ולשמחה', אז גם הימים שאין להתענות בהם עפ"י מגילת תענית קיימים. אבל כשאין 'שלום' והצומות חזרו, בטלו גם ימי המועד של מגילת תענית. (ומכאן אפשר להבין שבזמן בית שני לא נהגו ארבעה הצומות והתקיימה נבואת זכריה לפחות כל ימי בית שני, חוץ אולי מתשעה באב שעשו כזכר ותזכורת לחורבן הבית הראשון). אבל רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי, אמוראי ארץ ישראל, סבורים שלא בטלו ימי המועד של מגילת תענית גם אחרי החורבן. הצומות חזרו משום שחרב הבית בשנית, ואולי חזרו רק חלקית עפ"י שיטת רב שמעון חסידא (ורב פפא?) שגם אחרי החורבן "רצו מתענים, רצו- אין מתענים", אבל ימי מגילת תענית (הימים האסורים בתענית), קיימים ועומדים. אלה לצד אלה ואין שום סתירה. ראה המשך הגמרא שם בדיון נוסף על הקשר בין הצומות ומגילת תענית, בפרט הדיון על צום גדליה, ג' בתשרי, שכבר ציינו לעיל שהוא מקרה מיוחד.

³⁴ אנחנו עוברים לתקופת הגאונים, שהם ממשיכי דרכם של אמוראי בבל.

³⁵ ראה שוב **שולמית אליצור למה צמנו?** שמסיקה ממקור זה: "כשיטת רב פפא אף נפסק להלכה בתשובות הגאונים. הביטוי 'מקום שמתענין' מלמד שלא בכל מקום התענו, כפי שכבר העירו כמה חוקרים". כך נראה גם מפירוט רבינו חננאל על הדף בראש השנה יח ע"ב שמסביר את שיטת רב פפא: "הכי קאמר בזמן שיש שלום כלומר כל זמן שבית המקדש קיים יהיה לששון ולשמחה. יש גזרה - צום. אין גזרה ואין שלום כגון עתה בזמן הזה - רצו מתענין רצו אין מתענין וכיון שאם רצו שלא להתענות בהן אין חובה עליהן לפיכך אין שלוחין יוצאין בהן". אך ממקורות אחרים מתקופת הגאונים ולאחריה משמע שהשתנתה המגמה וכל ארבעה הצומות הפכו לחובה. ראה תשובות הגאונים - שערי תשובה סימן עז: "וששאלתם מצומות האמורים בפסוק זה: כה אמר ה' צום הרביעי וגו' כולם בטלי חוץ מט' באב דקאמרי' אין שמד ואין שלום והא בזמן הזה רצו מתענין רצו אין מתענין... הרב ברגלוני ז"ל כתב ממאי טעמא קבעום האידנא חובה מפני שהם דברי קבלה ועוד שלא בטלו לגמרי שהרי בזמן שיש שמד צום ובגלות השמד נוהג פעמים הרבה ועוד שאפילו בזמן שאין שמד ואין שלום בְּרָצו תליא מילתא אבל לכך עכשיו קבעום חובה". וכך גם בספר הלכות גדולות סימן יח - הלכות תשעה באב ותעניות [עמוד רכט] פרק בשלשה פרקים: "... ומיחייב בר ישראל לענווי נפשיה בתשעה באב ולמנהג אבילותא דכתבי (זכריה ח, ט) כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי, דתניא (ר"ה יח ב) אמר רבי שמעון ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש ואני דורש ורואה אני את דברי מדבריו, צום הרביעי זה תשעה בתמוז, שבו

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ראש השנה פרק א³⁶

מסירת העדות בראיית החדש אינה אלא בירושלם, ומירושלם שולחין בית דין שלוחין לכל הארץ כמו שיתבאר. ובבית שני לא היו מתעניין לא עשירי בטבת ולא שבעה עשר בתמוז, אלא הרוצה יתענה או שלא יתענה ולפיכך לא היו יוצאין על טבת ועל תמוז, "אמר ה' כה אמר ה' צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי וכו' ", כאילו נתן את הבחירה בידם באלו הימים אם רצו מתעניין בהם או שלא יתענו. ... והיו מתעניין תשעה באב אף על פי שהוא מסור לרצונם מפני שהוכפלו בו צרות כמו שיתבאר בתעניות.³⁷

חידושי הריטב"א מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

ומימרא דרב פפא הכי פירושו: שהצומות הללו עיקר גזירתן היה על חורבן הראשון כל אחד לענינו כדמפרש ברייתא לקמן, וכשנבנה בית שני אמר הנביא: "כה אמר ה' [צבאות] צום הרביעי וכו' יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים", כלומר שלא ינהגו בהם רק שיעשו אותם ימים טובים. ומכל מקום, מדקרי להו נמי לאחר הבנין צום ... משמע שלא נתבטלו לגמרי ולא נעקרה לגמרי גזירה ראשונה, ואף על פי שהיה ראוי שתיעקר כיון שעל בית ראשון נגזרה והרי נבנה. והטעם לפי שהיו יודעין שסוף בית שני זה ליחרב ושיהא גלות זה שאנו בו. ובנין בית שני לא חשיב להו כולי האי דליהוי נגדר הפרץ הראשון. ולפיכך לא עקרו גזירתן לגמרי, אלא אמרו כי בזמן שיש שלום כלומר שישראל שרויין על אדמתם ובית המקדש קיים יהיו לששון ולשמחה, ואם אין שלום שבית המקדש תָרַב ויש שמד על ישראל דאיכא תרתני לגריעותא - שיהו צום גמור מגזירת נביאים הראשונים. ואם אין שלום וגם אין שמד, יהיה הדבר תלוי ברצון ישראל. רצו בית דין – מתעניין. לא רצו - אין מתעניין כלל.³⁸

מדרש זוטא - איכה (בובר) נוסח ב פרשה א

עתידי הקב"ה להפוך תשעה באב לששון ולשמחה, שנאמר: "כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים" (זכריה ח יט), לבנות ירושלים הוא בעצמו ולקבץ גליות ישראל לתוכה, שנאמר: "בונה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס" (תהלים קמז ב'). א"ר יוחנן: כל שאינו מתאבל על חורבן ירושלים אינו רואה בשמחתה, וכל המתאבל עליה זוכה ורואה בשמחתה, שנאמר: "שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה למען תינקו ושבעתם משוד תנחומיה למען תמוצו והתענגתם מזיו כבודה" (ישעיה סו י א). סליק מדרש מגילת איכה נוסחא שניה.³⁹

הובקעה העיר וכו' ". מקור אחרון זה מבין את דברי התנאים: רבי שמעון בר יוחאי ורבי עקיבא, לא כדרשה המזהה את ארבעת הצומות, אלא כהלכה לימיהם שכך יש לנהוג. רבי עקיבא וודאי חזה דור של שמד.

³⁶ נציץ מעט לדברי הראשונים שרובם ממוקד על המשנה והגמרא בראש השנה יח ע"א.

³⁷ הרמב"ם מפרש את המשנה לעיל: "על שישה חודשים השלוחים יוצאים" (ראש השנה פרק א משנה ג), תוך שהוא נעזר בגמרא הנ"ל שמפרשת את המשנה. הקטע המעניין בדבריו הוא: "ובבית שני לא היו מתעניין לא עשירי בטבת ולא שבעה עשר בתמוז, אלא הרוצה יתענה או שלא יתענה ולפיכך לא היו יוצאין על טבת ועל תמוז", אלא שלא ברור מה כוונתו במילים "בית שני". אם הכוונה לתקופה בה עדיין עמד הבית על תילו, אזי החידוש הוא שבזמן זה נהגו תשעה באב וצום גדליה, זכר לבית ראשון, בעוד שעשרה בטבת ו"ז בתמוז היו תלויים ברצון כל אחד (כל קהילה?). אך אם הכוונה במילים "בית שני" היא לתקופת המשנה והתלמוד, לאחר החורבן, כפי שאנו מכנים תקופה זו לעתים בימינו, אזי החידוש הוא שדברי רב שמעון חסידא ורב פפא הם להלכה ממש, אולי כנגד רבי עקיבא ורבי שמעון בר יוחאי. נבואת זכריה נמשכת, לפחות חלקית, גם אחרי החורבן! האם כך נהג הרמב"ם גם בימיו? האם הוא מקבל את שיטת רב נטרונאי גאון?

³⁸ דעת הריטב"א, כאפשרות הראשונה שהצענו בדברי הרמב"ם לעיל, שאמנם דברי זכריה היו בפירוש על זמנו ותקופתו, ומרגע שנבנה הבית השני נהגו בארבעה הצומות ימי ששון ושמחה כדברי הנביא, כולל תשעה באב! אבל בדברי זכריה, כפי שדורשים ומבינים אותם רב שמעון חסידא ורב פפא, טמונה מראש גם האפשרות שהבית ייחרב ולא יחזיק מעמד ולפיכך, כבר מראש מורה להם זכריה, לא רק מה תעשו כל עוד הבית עומד על מכונו, אלא גם מה תעשו לאחר שח"ח ייחרב. שני אלה הם "מגזירת נביאים ראשונים". "הגזירה הראשונה", היינו ארבעה הצומות שהונהגו מיד לאחר חורבן בית ראשון, 'נשארה באוויר' מלווה בחשש מתמיד של אנשי בית שני שידעו כל העת שמפעלם בסכנה (ראה המדרשים על איבת אנשי ארץ ישראל לאנשי בבל שנשארו שם ולא עלו לחזק את היישוב בארץ, יומא ט ע"ב, שיר השירים רבה ח יא, שוב בדברינו עליות בית שני בשיר השירים, שבת המועד פסח) ועתידיים הצומות לחזור. אבל עם כל הנימה המלנכולית הזו, נבואת זכריה קיימת, לפחות חלקית, גם לאחר חורבן בית שני, כולל, כך נראה "גלות זה שאנו בו".

³⁹ ככה מסיים מדרש זה את פירושו למגילת איכה. כל ההבטחות של זכריה הן לא רק לעתיד לבוא הרחוק, אלא עוברות לידי של הקב"ה! מה שהנביאים וחכמי המשנה והתלמוד הפקידו בידי בני האדם, ואפשרו לחכמי הדורות וראשי הקהל בכל דור ודור ובכל מצב לדון לכאן ולכאן, כפי שהראינו מקצת מן המקצת לעיל, מפקיע המדרש מידיהם ומוסר אותו לידי הקב"ה. רק כשהוא יבנה את ירושלים בעצמו ויקבץ את גליות ישראל לתוכה, רק כשהוא ולא אחר יביא את הגאולה, רק אז תתקיים נבואת זכריה במלואה. אין ספק שזו גישה שהלכה והתעצמה ברבות שנות הגלות, ולוותה בקביעה מדברי קבלה שהצומות חזרו במלואם (ואף הוסיפו עליהם) מקצת צומות שכבר אינם נוהגים בימינו כמו כ' בסיון לגזירות תתנ"ו, ת"ח ת"ט). מגמה זו ללא ספק מקשה על דורנו לחזור ולהתחבר לדברי הנביא זכריה ולדברי רב פפא. כנראה שאנחנו זקוקים לאישים כמו רב שמעון חסידא ושאר חכמי ישראל שידעו להביט בעיניים אופטימיות ומלאות תקווה גם בשנים הרבה יותר קשות משלנו. ולא באנו כמובן לפסוק הלכה למעשה.

משנת רבי אליעזר פרשה ה

ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרים וגו'. ארבעה מינין שבלולב ... כנגד ארבעה צדיקים שנתן הקב"ה בכל מלכות ומלכות להושיען ולרפץ תורה בתוכן ... כנגד ארבעה מינין שבכוכבים ... כנגד ארבעה מלכים שמסר הקב"ה לפני אבינו אברהם ... כנגד ארבע צומות. אמר הקב"ה: אם קיימתם מצות המועדים כתקנן, אין אתם צריכין צומות. וכן הוא אומר: "צום הרביעי וצום החמישי ... יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה".⁴⁰

מחלקי המים

מים אחרונים: נושא הצומות עליהם מנבא זכריה, שב וניעור בימינו הן בממד העכשווי של משמעות צומות אלה עם תקומת מדינת ישראל שבוודאי לא יכולה להיחשב כ"שמד", והן בממד התורני והמחקרי בו עסקו גדולים וטובים: כיצד בדיוק נהגו בימי בית שני והמשנה והתלמוד, הבדלים בין מנהגי בבל לארץ ישראל ועוד. בדף זה לא יכולנו להביא אלא 'כמלוא פי גדי'.

להלן כמה מן המחקרים הרבים שעסקו בעניין -

שולמית אליצור, למה צמנו? (ראה אזכור והפניה בגוף הדף).

ש' אחיטוב, 'ימי אבל ותענית', מועדי ישראל: זמנים ומועדים בתקופת המקרא ובימי בית שני, ירושלים תשמ"ח, עמ' 197-200.

ט' גנזל, 'למשמעות המשך קיומו של צום השביעי בימי שיבת ציון', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כ, תש"ע, עמ' 51-69.

י' הופמן, 'פרשת הצומות בספר זכריה ועיצוב הזיכרון הלאומי', תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, ירושלים תשס"א, עמ' 112-145.

נ' טוקר, 'סוגית ארבעת הצומות ותוקפם כזכר לשריפת המקדש ולחורבן העיר ירושלים', מחקרי חג ד, תשנ"ב, עמ' 57-72.

ד' לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים: הלכה למעשה בתקופת התלמוד, תל אביב תשס"א.

מ' מרגליות, 'מועדים וצומות בארץ ישראל ובבבל בתקופת הגאונים', ארשת תש"ד, עמ' רד-רטז.

י' שביב, 'תענית ציבור - ימי תשובת הציבור (למשמעותם של ימי התענית)', ברקאי א, תשמ"ג, עמ' 157-163.

י' שחר, 'חורבן הבית בתפיסתו של רבי עקיבה ועיצוב תעניות החורבן', ציון סח, תשס"ג, עמ' 145-165.

ד' שפרבר, 'המחלוקת בעניין ההכרזה על התענית', מנהגי ישראל א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קסט-קעז.

י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז.

נושא הצומות שב וניעור בימינו, לאחר תקומת מדינת ישראל, מתוך מחשבה שזהו שינוי משמעותי ביותר במצבו של עם ישראל, הפותח לדיון את כל העיסוק באבלות על החורבן. להלן כמה מן הדעות שהועלו בעניין זה:

י' בן שלמה, 'משמעותם של תשעה באב ושל החורבן בימינו', סקירה חודשית 28, 1981, עמ' 11-18.

ח' דרוקמן, 'למשמעות האבלות על החורבן בימינו', למאור פניך: אסופת מאמרים לימי בין המצרים, תשס"ז, עמ' 54-60.

⁴⁰ הרי לנו 'תרופה' נוספת לצומות, שאולי מתאימה במיוחד לימינו (עד שבעלי התריסין יפסקו מה שיפסקו). תקפידו לשמוח ולחגוג במועדים בתיקונם ו"אין אתם צריכים לצומות". ראה תיאור שמחת יום טוב הראויה ברמב"ם הלכות יום טוב פרק ו, שמתחברת לדברי זכריה (וישעיהו): "יש בכלל אותה שמחה לשמוח הוא ובניו ובני ביתו כל אחד ואחד כראוי לו ... וכשהוא אוכל ושותה חייב להאכיל לגר ליתום ולאלמנה עם שאר העניים האומללים. אבל מי שנועל דלתות חצרו ואוכל ושותה הוא ובניו ואשתו ואינו מאכיל ומשקה לעניים ולמרי נפש אין זו שמחת מצוה אלא שמחת כריסו". נראה לפרש "אין אתם צריכים לצומות", בדגש של ימינו, שמתוך שנשמח במועדות כבני חורין בארץ ישראל ונחגוג אותם בעלייה לרגל לירושלים, מה שלא זכו דורות רבים, ממילא גם אם לא יתבטלו הצומות, הם יקבלו טעם ומשמעות חדשים. ראה דברינו [תשעה באב בתנועה הקיבוצית](#). המועדות והצומות עומדים אלה לצד אלה, כפי שראינו בשיטת אמוראי ארץ ישראל: ר' יוחנן ורבי יהושע בן לוי בגמרא ראש השנה לעיל בדיון על הצומות ומגילת תענית. חידוש הריבונות אינו סיבה לשכוח את העבר, רק לתת לו טעם ומבט חדשים מתוך עמדה של חירות.

י' זולדן, 'תקנת הצומות וביטולם', מלכות יהודה וישראל ב, תשס"ב, עמ' 436-443.

י' ליבוביץ, 'תשעה באב בימינו', הדור, ערב שבת נחמו תש"ט, 1949; נתיבה כד, תש"ט; [פורסם גם בספרו 'הדות, עם יהודי ומדינת ישראל'].

ח' נבון, 'נוסח התפילה במציאות משתנה (תפילות יום העצמאות ותפילת 'נחם' בתשעה באב)', צהר לב, תשס"ח, עמ' 57-66.

תודתנו הרבה נתונה לד"ר איילת לזרובסקי שהכינה את רשימת מקורות אלה וסייעה רבות בתכני דף זה בכללותו ובעריכתו.